

УДК 902.01:572.78(477.81)«17/18»

DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.61.2025.347301>

Ю. В. Долженко

ORCID: 0000-0001-9807-2835

Інститут археології Національної академії наук України

Ю. Л. Пшеничний

ORCID: 0000-0002-0030-1511

Державний історико-культурний заповідник м. Дубна

А. Б. Бардецький

ORCID: 0000-0002-1549-7545

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
Національної академії наук України*

Yu. Dolzhenko

Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine

Yu. Pshenychnyi

State Historical and Culture Reserve of Dubno, Dubno, Ukraine

A. Bardetskyi

*I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy
of Science of Ukraine*

ЧОЛОВІЧИ ПОХОВАННЯ XVIII–XIX ст. З РОЗКОПОК НА ОСТРОВІ ДУБОВЕЦЬ ПОБЛИЗУ ДУБНА В 2019–2020 рр.: КРАНІОМЕТРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

*Male Burials of the 18–19th Centuries from Excavations
on Dubovets Island near Dubno in 2019–2020:
Cranio-metrical Study*

Результати антропологічних досліджень корінного населення волинського села XVIII–XIX ст. поки що залишаються обмаль висвітленими в наукових публікаціях. Запропоноване дослідження побудоване на вивченні морфології черепів мешканців села Підборці за допомогою краніометрії. Воно дає можливість скласти уявлення про прикметні антропологічні риси українців XVIII–XIX ст., села Південної Волині Підборці, а також надає необхідні відомості для того, щоб порівняти їх із рисами мешканців волинського міста у майбутньому. Дослідженням перевіряється гіпотеза про те, що певна кількість похованих на монастирському кладовищі чоловіків могла походити з Західної та Центральної Європи, а їхня висота мозкового відділу характерніша для представників балтійських народів. Статтю присвячено публікації та порівняльному аналізу чоловічої краніологічної серії XVIII–XIX ст., отриманої під час розкопок на території Свято-Вознесенського монастиря на околиці міста Дубна у 2019–2020 рр., де розміщува-

лося кладовище села Підборці. В основу дослідження покладено принципи історизму та об'єктивності, було використано загальнонаукові (аналіз і синтез), історичні (порівняльно-історичний), антропологічні та статистичні методи. В роботі використані також комп'ютерні програми, які створили Б. О. й О. Г. Козінцеви 1991 р. Залучено 14 краніометричних ознак за Р. Мартіном. Мета роботи — ввести у науковий обіг новий матеріал, дати загальну характеристику чоловікам із с. Підборці XVIII–XIX ст. на тлі суміжних етнічних груп України та Східної, Центральної, Південної і Західної Європи (синхроністичний метод), визначити відстані між окремими серіями XII–XIX ст. за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу й з'ясувати місце чоловіків з Підборців у системі краніологічних типів Європи. Вперше було створено сільську чоловічу серію з с. Підборці XVIII–XIX ст., до якої залучено 18 черепів. За даними морфології, згідно з середнім значенням краніометричних ознак, цю серію можна охарактеризувати як брахікранну, тобто мозковий відділ черепа великий. Ортогнатне обличчя помірно широке, різко профільоване, висота його мала. Орбіти помірно високі, ніс середньоширокий і випнутий також помірно. Застосувавши порівняння квадратичних відхилень 58 основних ознак та індексів чоловічих черепів із Підборців зі стандартними, можна припустити, що досліджувана вибірка неоднорідна. При порівнянні цієї чоловічої групи XVIII–XIX ст. з синхронними краніологічними серіями XII–XIX ст. з території Європи методом багатовимірного канонічного та кластерного аналізу відзначено її подібність до групи черепів *Homo Sapiens* з Волині та Середньої Наддніпряни.

Ключові слова: краніометрія, фізична антропологія, Підборці, село, XVIII–XIX ст., череп чоловіка, Волинь, археологія, Острів Дубовець.

The results of anthropological studies of the indigenous population of Volhynian villages from the 18–19th centuries remain inadequately represented in scholarly literature. This study examines skull morphology of residents from the village of Pidbortsi using craniometric analysis, providing an opportunity to characterise the distinctive anthropological features of 18–19th century Ukrainians from Pidbortsi in southern Volhynia and furnishing necessary data for future comparative analysis with residents of Volhynian cities. The research tests the hypothesis that a certain proportion of buried on the monastic cemetery males may have originated from Western and Central Europe, and that cranial vault height is more characteristic of Baltic populations. Material and Methods. This article presents the publication and comparative analysis of an 18–19th century male craniological series obtained during 2019–2020 excavations at the Holy Ascension Monastery on the outskirts of Dubno, where the cemetery of Pidbortsi village was located. The research is grounded in the principles of historicism and objectivity, employing general scientific methods (analysis and synthesis),

*historical methods (comparative-historical), and anthropological and statistical methods. Computer programs created by B and O. Kozintsev in 1991 were utilized, along with fourteen craniometric features according to R. Martin's system. The objective of this work is to introduce new material into scholarly circulation, to provide a general characterization of males from Pidbortsi village during the 18–19th centuries against the background of adjacent ethnic groups of Ukraine and Eastern, Central, Southern, and Western Europe (synchronistic approach), to determine distances between individual series from the 12–19th centuries using multidimensional canonical and cluster analysis, and to clarify the position of Pidbortsi males within the system of European craniological types. For the first time, a rural male series from Pidbortsi village encompassing the 18–19th centuries has been established, incorporating 18 skulls. According to morphological data and mean values of craniometric features, this series can be characterised as brachycranial with a large cranial vault. The orthognathic face is moderately wide and sharply profiled with low height. The orbits are moderately high, while the nose is medium-wide and moderately prominent. Application of quadratic deviation comparison of 58 basic features and indices of male skulls from Pidbortsi with standard measurements suggests that the studied sample is heterogeneous in composition. When comparing this 18–19th century male group with synchronous craniological series from the 12–19th centuries across European territories using multidimensional canonical and cluster analysis methods, similarity to *Homo sapiens* skull groups from Volhynia and the Middle Dnipro region was observed.*

Keywords: craniometry, physical anthropology, Pidbortsi, village, 18–19th centuries, male skull, Volhynia, archaeology, Dubovets Island.

Сучасна розробка проблеми етногенезу українського народу потребує нових антропологічних джерел. Вивчення генетичних зв'язків населення українських земель ранньомодерного часу повинно бути більш повним та систематичним, ґрунтуючись на основі палеоантропологічного матеріалу з обов'язковим залученням даних краніології XVIII–XIX ст. Без їх вирішення складно уявити варіації краніологічних типів на цьому етапі формування українського етносу. Для цього пропонується характеристика краніологічної серії XVIII–XIX ст. із с. Підборці на Волині.

Методика і матеріали. Всього на території урочища Острів Дубовець у 2019–2020 р. виявлено 27 поховань XVIII–XIX ст., придатних для краніометрії (18 чоловічих і 9 жіночих).

Статевікові визначення та вимірювання антропологічного матеріалу проводилися безпосередньо на базі експедиції. Черепи виміряні за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном (Martin, R. 1928) вказувалася нумерація ознак, а назомалярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховано за допомогою номограми (Алексеев, В. П.

Дебец, Г. Ф. 1964, рис. 14, с. 55). Визначення краніометричної точки лямбда провадилося за методом Л. Г. Д. Бакстона й Г. Д. Моранта (Buxton, L. H. D. & Morant, G. D. 1933). Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец (Алексеев, В. П. & Дебец, Г. Ф. 1964). Стаття похованих визначалася за особливостями будови черепа, тазових кісток, де це було можливим, залучався посткраніальний скелет. Комплексно за ознаками на черепі, зубах, довгих кістках встановлювався вік (Никитюк, Б. А. 1960, с. 118–129; Пашкова, В. И. 1963; Buikstra, J. E. & Ubelaker, D. H. 1994; Bružek J. 1995. 93–106; Bruzek, J. 2002; Bruzek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P. & Cunha, E. 2017; Ubelaker, D. H. 1978).

Також для характеристики сільської краніологічної серії з Підборців було використано методику, яку запропонував О. Г. Козінцев (Kozintsev, A. 1992) і яка належить до однієї з галузей расознавства — етнічної краніоскопії. Застосування краніоскопічних методик до матеріалів XVIII–XIX ст. є актуальним і перспективним, особливо, враховуючи, що дослідження дискретно-варіативних ознак дає можливість ввести в науковий обіг досить фрагментарний матеріал, який неможливо вивчати вимірювальними краніометричними методами. Інформація про мінливість описових ознак допоможе скоригувати та доповнити результати краніометричних аналізів. За цією методикою чоловіки й жінки інтерпретуються спільно. Дитячі та підліткові поховання не залучалися. Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу створили Б. О. та О. Г. Козінцеви 1991 р. Перелік опрацьованого матеріалу наведено в Табл. 1.

Паралельно було використано краніологічну методику — краніофенетику. Фенетична програма вбирає такі дискретно-варіативні ознаки, які застосовувались у роботах А. А. Мовсесян; Ю. Г. Ричкова; О. Г. Козінцева та ін. В основу методичної програми покладено 38 дискретно-варіативних ознак, використаних у роботі А. А. Мовсесян (Мовсесян, А. А. 2005; Мовсесян, А. А., Мамонова, Н. Н. & Рычков, Ю. Г. 1975). Розглянуті ознаки належать до таких восьми категорій: варіанти з'єднання постійних кісток, непостійні вормієві або шовні кістки (*ossa wormiana*), тім'ячкові кісточки (*ossa fonticulorum*), додаткові отвори, валики й горбики, шипи, непостійні шви та варіанти форм швів.

Для міжгрупового канонічного аналізу використано 13 краніологічних ознак та один індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту та ширину орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс і кут випинання носа.

Археологічний контекст

Урочище Острів Дубовець розміщене на південній околиці м. Дубна Рівненської обл. Площа пам'ятки — 7,5 га, з якої близько 1 га зруйновано

кар'єром, котлованами для поховання відходів звірогосподарства й шурфами скарбошукачів. 1996 р. В. В. Ткач відкрив тут багатошарове поселення доби мезоліту, енеоліту, епохи бронзи, ранньозалізного віку, слов'яно-руського та ранньомодерного часів, і відтоді його регулярно досліджував шляхом збору підйомного матеріалу та рятівних обстежень зруйнованих об'єктів (Прищепа, Б. А. 1998). Він же вперше пов'язав значний матеріальний комплекс ранньомодерного часу зі Свято-Вознесенським жіночим монастирем, котрий діяв тут у 1592–1832 рр. Монастир заснував князь Василь Острозький, який надав черницям *«на ставі острів весь, названий Дубовець з полем і всім, що має, як його вода кругом обійшла»* (Пероговський, В. 1880, с. 1537–1554). 1594 р. він подарував черницям село Підборці, розташоване неподалік Дубовця (Пероговський, В. 1880, с. 1551). Відтоді монастир став для селян релігійним і соціальним осередком, де вони не лише реалізовували духовні потреби, але й ховали померлих родичів. 1997 р. на пам'ятці провели шурфування під керівництвом В. Д. Гупало (Нурало, W. 1998). Під назвою «Урочище Червоний пагорб» ця територія має статус пам'ятки археології місцевого значення.

У 2018–2023 рр. Міжрегіональна громадська організація «Дубенський археологічний осередок» спільно з Державним історико-культурним заповідником м. Дубна за фінансової підтримки Дубенської міської ради організували тут археологічну експедицію. В ній брали участь студенти Національного університету «Острозька академія» й Рівненського державного гуманітарного університету, а також волонтери.

У розкопі 2 (2019–2020 рр.) площею 248,5 м² було досліджено 55 поховань. Кістяки лежали в прямокутних ямах, здебільшого на глибині 1,1–1,8 м від рівня денної поверхні, а максимально – на глибині 2,2 м біля південно-східного кута розкопу. Орієнтація поховань — головою на захід, південний захід, рідше — північний захід. Положення — випростане на спині. Верхні кінцівки були складені на грудях або біля тазу, в двох випадках (поховання № 10 і № 19) одна з кінцівок зігнута в лікті до плеча. Нижні кінцівки витягнуті, за винятком поховання № 10, у якого вони дещо зігнуті в колінах. У багатьох випадках навколо кістяків простежено рештки дерева від трун, знайдено від 1 до 8 цвяхів. Інвентар виявлено в трьох похованнях. У дитячому похованні № 3 знайдено два круглі, сплюснуті гудзики, виготовлені зі скляної пасти, білого й блідо-синього кольору, діаметром 1,3–1,4 см. У похованні № 20 під нижньою щелепою знайдено подібну свинцеву запонку без скляної вставки. Такі запонки використовували в сорочках як елементи святкового костюма. Масового поширення вони набули в польській моді у XVIII — на початку XIX ст.

В усіх стратиграфічних ситуаціях поховання перерізали інші об'єкти монастиря (об'єкти № 30, 34, 37), які на основі знахідок шелягів Яна

Казимира датовані не раніше ніж 1660-х рр. У заповненні поховання № 24 знайдено гріш Станіслава Августа 1767 р., а в похованні № 33 — шеляг Августа III 1755 р. Керамічні матеріали з могильних ям у багатьох випадках представлені змішаними комплексами, що за часом побутування вписуються в рамки від першої половини XVII до початку XIX ст. До того ж гудзик із заповнення могильної ями поховання № 6 має аналогії серед гудзиків від Наполеонівських воєн до польського повстання 1830 р. Отже, археологічні матеріали свідчать про те, що досліджена частина кладовища почала діяти не раніше, ніж у другій половині XVIII ст. Імовірно, тут ховали й після скасування монастиря 1832 р., принаймні до середини XIX ст., коли ще функціонувала стара монастирська церква як парафіяльний храм села Підборці.

Взаємне розташування могильних ям на дослідженій ділянці має ознаки регулярності. Випадків перекриття поховань дорослих осіб іншими похованнями дорослих немає. В декількох випадках дорослі поховання накладалися на дитячі й навпаки. Це свідчить про те, що досліджену ділянку використовували для поховань відносно недовго. Ймовірно, це було обумовлено можливістю ховати в той час на значній площі острова, а також відносно невеликою кількістю населення с. Підборці.

Морфологічна характеристика чоловічої серії

Серія складається з 18 черепів. Збереженість кісток мозкового відділу здебільшого добра. Збереглася лицьова частина. Черепам притаманні товсті кістки склепіння та помірна масивність. Рельєф розвинутий добре: надперенісся в середньому можна оцінити у 2,2 бала, надбрівні дуги — в 1,6 бала, зовнішній потиличний горб — у 1,3 бала. Соскоподібні виростки (2,7 бала) в середньому великих розмірів і зі сплющеною вершиною. За даними краніометрії чоловіча серія характеризується помірною довжиною та шириною черепа і складається з двох доліхокранних (поховання 24 та 35), чотирьох мезокранних (поховання 1, 27, 41, 54) та 12 брахікранних черепів (поховання 5, 6, 11, 12, 26, 28, 36, 39, 42, 45, 53 та 55); в середньому за черепним індексом (80,1) вона помірно брахікранна (Табл. 1). Абсолютні розміри висотного діаметра черепа великі. За відносною висотою за першим висотно-поздовжнім показником вибірка в середньому гіпсікранна (високі черепи). За другим висотно-поперечним індексом серія метріокранна (помірно висока). Вушна висота в межах помірних розмірів, як і довжина основи черепа. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон середніх розмірів (Табл. 1).

Лобна кістка помірно широка. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом потрапляє до помірної категорії. Виличний діаметр, який вдалося виміряти на 18 чоловічих черепах, у середньому помірний (134,8 мм). Верхня висота обличчя, теж визначена за 18 черепами, потрапляє до малої категорії розмірів, що притаманно волинянам цього століття загалом (Должен-

ко Ю. В. 2020, с. 7–18). При цьому відносна ширина й висота обличчя за верхньолицьовим індексом (49,4) характеризує це обличчя як широке (еуріен) та низьке. Загальний кут обличчя в серії з с. Підборці становить 85,9° і вказує на ортогнатність. До ознак, які характеризують сплосченість лицьового відділу та використовуються на краніологічному матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, належать назомальярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання (Алексеев, В. П. & Дебед, Г. Ф. 1964, с. 55). У чоловічій сільській серії Підборці названі кути малі (відповідно 134,2° і 126,5°), що свідчить про різко профільоване обличчя. Водночас глибина іклової ямки в середньому помірна (–5,8).

Мала висота й помірна ширина орбіт зумовлюють помірний орбітний індекс (від максиллофронтальної точки), що вказує на помірно високі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується малою шириною та висотою, носовий індекс (48,4) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). Різноманітні способи визначення випинання носової ділянки, серед яких основними є вимірювання кутів випинання носа й вирахування симотичного та дакріального індексів, а також балова характеристика передньносової ості пов'язані між собою та зазвичай дають узгоджені величини, але при цьому мають і самостійне значення, бо характеризують різні морфологічні елементи цієї ділянки обличчя. За світовим масштабом чоловіча серія характеризується помірним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (28,0°). Передня носова ость у серії випнута добре (4,0 бала) за П. Брока (Broca, P. 1868). Перенісся помірно високе за симотичним індексом і високе — за дакріальним.

Табл. 1. Середні розміри й індекси чоловічих черепів з поховань у с. Підборці (XVIII–XIX ст.) сумарно.

№ за Мартіном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	s	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	179,7	18	3,9**	0,92	0,65	174,0	188,0
8	Поперечний діаметр	144,0	18	4,7	1,11	0,78	136,0	151,0
17	Висотний діаметр	137,4	18	5,8*	1,36	0,97	128,0	154,0
5	Довжина основи черепа	102,1	18	4,0	0,94	0,67	91,9	108,0
9	Найменша ширина лоба	97,3	18	5,1*	1,19	0,84	89,0	109,0
10	Найбільша ширина лоба	122,0	18	5,6*	1,33	0,94	115,0	134,0
11	Ширина основи черепа	126,3	18	5,5*	1,30	0,92	115,0	141,0
12	Ширина потилиці	109,0	18	4,2**	0,98	0,69	100,0	119,0
29	Лобна хорда	111,1	18	4,6	1,09	0,77	103,0	118,0
45	Видичний діаметр	134,8	18	5,5	1,29	0,91	125,0	149,0
40	Довжина основи обличчя	98,1	18	5,8*	1,36	0,96	86,0	109,0
48	Верхня висота обличчя	66,6	18	4,5*	1,07	0,76	60,0	77,0
47	Повна висота обличчя	116,3	18	7,7*	1,83	1,29	104,0	132,0
3	Верхня ширина обличчя	105,3	18	4,1*	0,97	0,69	97,1	112,0
46	Середня ширина обличчя	95,5	18	5,4*	1,28	0,90	87,7	107,0
55	Висота носа	50,3	18	3,3*	0,79	0,56	44,5	56,0
54	Ширина носа	24,3	18	1,9	0,45	0,32	20,0	28,0
51	Ширина орбіти	42,3	18	1,5**	0,34	0,24	39,0	44,0
52	Висота орбіти	32,3	18	1,6**	0,39	0,27	29,8	36,0
20	Вушна висота	115,9	18	3,9	0,91	0,64	110,0	125,0
SC (57)	Симотична ширина	10,1	18	2,1*	0,49	0,34	5,5	13,0

SS	Симіотична висота	4,5	17	1,2*	0,29	0,21	2,0	6,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	18,3	17	1,8	0,45	0,32	15,0	21,1
MS	Максифронтальна висота	8,0	17	1,4	0,35	0,25	6,0	9,9
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,9	17	1,7**	0,42	0,30	21,9	28,0
DS	Дакріальна висота	13,9	17	1,7**	0,42	0,30	11,0	17,0
FC	Глибина іклової ямки	5,8	18	1,8*	0,43	0,31	3,0	8,5
31	Потилічна хорда	94,5	18	4,4**	1,05	0,74	86,0	103,0
32	Кут профілю лоба від nas.	86,9 ^o	18	3,1**	0,73	0,51	82,0 ^o	94,0 ^o
GM/FN	Кут профілю чола від gl	77,9 ^o	18	4,4**	1,04	0,73	72,0 ^o	87,0 ^o
72	Кут загальнолищовий	85,9 ^o	18	2,7	0,64	0,46	80,0 ^o	90,0 ^o
73	Кут середньої частини обличчя	87,9 ^o	18	3,3*	0,79	0,56	82,0 ^o	93,0 ^o
74	Кут альвеолярної частини обличчя	80,3 ^o	18	3,9	1,40	0,99	70,0 ^o	93,0 ^o
75(1)	Кут винняння носа	28,0 ^o	17	5,1*	1,23	0,87	20,0 ^o	37,0 ^o
77	Назомальний кут	134,2 ^o	18	4,3	1,02	0,72	128,0 ^o	141,0 ^o
B Zm	Зигомаксиллярний кут	126,5 ^o	18	5,4	1,27	0,90	114,0 ^o	137,0 ^o
	Надперенся	2,2	18	0,6	0,14	0,09	1,2	3,0
	Надбрівні дуги	1,6	18	0,4	0,10	0,07	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний горб	1,3	18	0,8	0,19	0,13	0,0	0,2
	Соскоподібний виросток	2,7	18	0,5	0,11	0,08	2,0	3,0
	Передньоносова ость	4,0	17	1,0	0,24	0,17	3,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через обрій	516,9	18	10,8**	2,55	1,80	504,0	543,0
60	Довжина альвеолярної дуги	53,1	18	2,3**	0,55	0,39	49,0	58,9
61	Ширина альвеолярної дуги	61,5	18	4,2*	0,98	0,69	54,0	71,0
Індекси:								
8:1	Черепний	80,1	18	3,2	0,74	0,53	72,8	86,2
17:1	Висотно-поздовжній	76,5	18	2,8**	0,65	0,46	71,1	81,9
17:8	Висотно-поперечний	95,5	18	4,5	1,06	0,75	88,0	102,0
9:8	Лобно-поперечний	67,6	18	3,5	0,83	0,59	61,8	74,7
20:1	Висотно-поздовжній	64,5	18	1,8**	0,44	0,31	60,9	67,4
20:8	Висотно-поперечний	80,6	18	3,2	0,76	0,54	74,4	86,5
10:8	Коронарно-поперечний	84,8	18	2,6**	0,61	0,43	80,4	89,6
9:10	Широтний лобний	79,8	18	3,8	0,91	0,64	72,9	86,3
45:8	Поперечний фіацо-перебральний	93,6	18	2,3**	0,55	0,39	90,0	98,5
48:17	Вертикальний фіацо-перебральний	48,5	18	2,9**	0,68	0,61	44,4	55,8
9:45	Лобно-вличний	72,3	18	4,5*	1,06	0,75	64,7	80,1
10:45	Коронарно-вличний	90,6	18	3,2**	0,76	0,54	85,8	99,3
40:5	Винняння обличчя	96,1	18	4,8*	1,12	0,79	87,3	104,0
47:45	Загальний лищовий	86,3	18	5,3	1,25	0,88	75,4	97,7
48:45	Верхній лищовий	49,4	18	3,1	0,74	0,52	45,3	57,9
54:55	Носовий	48,4	18	3,7**	0,86	0,61	40,4	53,3
DS:DC	Дакріальний	56,1	17	6,6**	1,60	1,13	44,0	66,7
SS:SC	Симіотичний	44,9	17	11,3	2,75	1,94	32,0	72,9
MS:MC	Максифронтальний	43,6	17	7,9	1,92	1,35	29,3	57,3
52:51	Орбитний	76,5	18	3,5**	0,82	0,58	70,9	81,9
63:62	Піднебінний	78,9	18	6,0**	1,40	0,99	72,0	93,0
61:60	Щелепно-альвеолярний	115,8	18	8,0*	1,89	1,34	102,0	129,0
M — середня арифметична величина; n — кількість випадків; s — середні квадратичні відхилення; m (M) — похибка середньої арифметичної величини; ms — похибка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.								

Зіставлення квадратичних відхилень за 58 основними ознаками й індексів чоловічих черепів з с. Підборці (Острів Дубовець) зі стандартними засвідчує перевищення стандартних величин середнього квадратичного відхилення за 20 ознаками (34,4%); заниження — також за 20 ознаками (34,4%). І лише 17 ознак середньоквадратичного відхилення (29,3%) вкладаються в стандартні норми (Табл. 1). Це свідчить про певну неоднорідність серії.

Отже, після збільшення серії, морфологічний тип сільської групи з Підборців, яка раніше характеризувалася мезокранною мозковою частиною чере-

па (Долженко, Ю. В., Пшеничний Ю. Л. & Бардецький, А. Б. 2021, с. 43–66), змінився на брахікранний варіант європеїдної раси.

Міжгруповий аналіз. Порівняльна характеристика антропологічних особливостей похованих в с. Підборці.

Щоб виявити основні напрями етнічних зв'язків популяції з с. Підборці, яка географічно представляє Східну Європу, та визначити її місце в системі антропологічних типів населення території Західної, Північної, Східної та Центральної Європи XIV–XIX ст. (окрім Кавказу) за даними краніометрії методом канонічного й кластерного аналізу (Дерябин, В. Е. 2008, с. 212–276). До багатовимірної аналізу залучалися такі чоловічі групи.

З території України: Одеса (Алексеев, В. П. 2008, с. 315–316); Стайки (Долженко, Ю. В. 2012, с. 169–181; Потехіна, І. Д. 2016, с. 166–171; Потехіна, І. Д. 2020, с. 125–139); м. Ужгород (Долженко, Ю. В. & Мойжес, В. В. 2019, с. 192–205; Долженко, Ю. В. & Мойжес В. В. 2020, с. 71–77); Лютецька XVII–XVIII ст. (Долженко, Ю. В. 2012, с. 487–507); Київський Поділ XVI–XVIII ст. (Долженко, Ю. В. 2016, с. 3–17; Тараненко, С., Вікторова, П., Кода, В. & Долженко, Ю. В. 2014, с. 249–254); Луцьк (збірні серія) XVII–XX ст. (Долженко, Ю. В. & Мазурик, 2015, с. 368–386); київський Арсенал XVII–XVIII ст. (Долженко, Ю. В. 2010, с. 11–17; Долженко, Ю. В. 2011, с. 118–134; Івакін, Г. Ю. & Балакін, С. А. 2007, с. 17–26; Івакін, Г. Ю. & Балакін, С. А. 2008, с. 9–23); Рівне XVI–XVIII ст. (Долженко, Ю. В. & Прищепа, Б. А. 2015, с. 7–16); Ратнів XIV–XV ст. (Долженко, Ю. & Златогорський, О. 2016, с. 11–22); Жовнино XVI–XVIII ст. (Долженко, Ю. В. & Прядко, О. О., 2014, с. 43–50; Dolzhenko, Yu. 2014, с. 119–132), Батурич XVII–XVIII ст. (Dolzhenko, Yu. 2014a, р. 40–56); Могильник біля слободи Каламіта (Крим) XIV–XVII ст. (Соколова, К. Ф. 1963, с. 144); Чигирин XVI–XVII ст. (Рудич, Т. О. 2014, с. 170–171); київський Михайлівський монастир XV–XVIII ст. (Рудич, Т. О. 2014, с. 179–180); Вишгород XVII ст. (Рудич, Т. О. 2014, с. 185); Меджибіж XIV–XVI ст. (Рудич, Т. О. 2010, с. 129–130); Вінниця XVIII–XIX ст. (Долженко, Ю. В. & Потехіна, І. Д. 2018, с. 305–310; Долженко, Ю. В. & Потехіна, І. Д., 2019, с. 384–387; Виногородська, Л. І., Потехіна, І. Д. & Долженко, Ю. В. 2020, с. 24–52). Білгород (Безбородьх, В. І. & Долженко Ю. В. 2014, с. 104–120) та черепи з Курської губ. XVIII–XIX ст. (Алексеев, В. П. 2008, с. 311–336).

Білоруси представлені двома серіями: д. Лукомль (центр Вітебської обл.) та д. Пруси (центр Мінської обл.) (Саливон, І. І. 2015, Табл. 6.1.1. с. 191–193).

Росіяни з Орловської губ., Себезь, Стара Ладога-1 (Алексеев, В. П. 2008, с. 311–336); Стара Ладога-2 (Моисеев, В. Г., Григорьева, Н. В., Ширококов, І. Г. & Хартанович, В. І. 2016, с. 390–399); Ярославль XVII ст., Дмитров XII–XVI ст. (Гончарова, Н. Н. 2011, с. 205–206); Псков XIV–XVI ст. (Сан-

кина, С. Л. 2000, с. 14–15); Козіно XVIII ст. (Евтеев, А. А. 2011, с. 433–440); Новгород XVI–XVIII ст. (Евтеев, А. А. & Олейников, О. М. 2015, с. 176–192); Поріци (Порицы, Ижоры, РФ) (Широбоков, И. Г. & Верховцев, Д. В. 2016, с. 408–421). Балти — 16 серій: Латиші представлені трьома серіями XVII–XVIII ст., які дослідила Р. Я. Денисова — Леймані (*Leimaņi*) (Денисова, Р. Я. 1977, с. 241–243), Пургайлі (*Purgaiļi*) XVIII ст. (Денисова, Р. Я. 1977, с. 255–258), Мартинсала XIV–XVII ст. (Денисова, Р. Я. 1977, с. 223–228); трьома групами XVIII–XIX ст., котрі опрацював В. П. Алексеев: Латиші-1, Латиші-2 і Латиші-3 (Алексеев, В. П. 2008, с. 226–231) та однією XIX ст. за Г. В. Зариня — Орманкалнс (Зариня, Г. В. 1990, с. 117). Залучалися також литовці (*lietuviai*) з м. Каунас (*Kaunas*). Однак, за припущенням дослідника литовської групи В. П. Алексеева (Алексеев, В. П. 2008, с. 234–235), литовці не становили більшості серед мешканців м. Каунаса, де було багато поляків і євреїв. П'ять серій естонців: Отепя (*Otepää*) XIV–XVI ст. (Марк, К. Ю. 1956, с. 221–223), Кабіна (*Kabina küla*) XVII ст. (Марк, К. Ю. 1956, с. 221–223), Кохтла-Ярве (*Kohtla-Järve*) XVII–XVIII ст. (Марк, К. Ю. 1956, с. 221–223), Арду (Моисеев, В. Г., Широбоков, И. Г., Крийска, А. & Хартанович, В. И. 2012, с. 71–79); Варбола (*Warbole*) XIV–XVII ст. (Марк, К. Ю. 1956, с. 191–192, 221–223) та фіні (*suomalaiset*). Молдавани представлені двома вибірками: Варатік (*Văratice*) Ришканського р-ну (XVII–XIX ст.) і Старий Орхей (*Orheiul Vechi*) (XIV–XV ст.) (Великанова, М. С. 1975, Табл. 85, с. 144–145). Польські групи: Якшице (*Jaksice near Inowroclaw, Kujavia*) XV–XVII ст. (Piontek, J., Iwanek, B. & Czaplą, Z. 2004, s. 126), Костел св. Марії Магдалени у Вроцлаві (*Kościół Św. Magdaleny*) (Wrocław) XVI–XVIII ст. (Kwiatkowska, B. & Nowakowski, D. 2011, s. 32), Костел св. Кшиштофа (*Krzysztofa*) у Вроцлаві (Wrocław) XV–XVI ст. (Krupiński, T. 1983, s. 21–33; Kwiatkowska, B. & Nowakowski, D. 2011, s. 32); Познань (*Poznań*) XV–XVIII ст. (Kwiatkowska, B. & Nowakowski, D. 2011, s. 32), Варшава (*Warszawa*) XVII ст. (Kwiatkowska, B. & Nowakowski, D. 2011, s. 32), Слободжеве (*Ślaboszewo*) (Piontek, J., Iwanek, B. & Czaplą, Z. 2004, s. 156–157), Лешно (*Leszno*) (Piontek, J., Iwanek, B. & Czaplą, Z. 2004, s. 156–157), Колобжег (*Kołobrzeg Pomerania*) XIV–XVIII ст. (Strzałko, J., 1966; Piontek, J., Iwanek, B. & Czaplą, Z. 2004, s. 156–157); с. Челядзь-Велика (*Czeladź Wielka*); м. Чаплінек (*Czaplinek*) XV–XVIII ст.; *Krakie* (Kraków) XV–XVIII ст.; Павлов (*Pavlov*) XV–XVII ст.; Люблін-1 (*Lubiń-I*), XVIII ст.; Люблін-2 (*Lubiń-II*) XVIII–XIX ст., Góra Chelmska near Koszalin, Pomerania XIII–XV ст. (Wokroj, F. 1972); *Inowroclaw* (Henneberg, M., Wrzesińska, A. & Brodnicka J. 1984; Nowak, O., Miłosz, E. & Piontek, J. 2013). Вісліца (*Wiślica*) XVIII–XIX ст. Також залучено одну румунську групу із костела Св. Миколая Чіурчі XVI–XVIII ст. (*Biserica Sfântul Nicolae-Ciurchi*) (Simalcsik, A., Groza, V.-M., Simalcsik, R.-D. & Miu, G. Sf. 2012, p. 191) і одну з Болгарії (Попов, Р. 1936, с. 31–97). Крім того залучалися такі п'ять груп (Табл. 2): з Німеччини —

Кенігсберг (*Königsberg*) XVII–XIX ст. (Березина, Н. Я. 2010, с. 872); Целендорф (*Zellerndorf*), Пфейфер (*Pfeifer*), Вюртемберг (*Wuttemberg*) та Тюбінген (*Tubingen*) (Евтеев, А. А., Староверов, Н. Е., Волков, В. А., Выскубов, С. П. & Потрахов, Н. Н. 2020, с. 90–104).

Табл. 2. Чоловіки. Значення трьох канонічних векторів — Centroid coordinates (vectors): 77 серій.

№ п/п	Групи	I KB	II KB	III KB
1.	Підборці (Волинь)	0,620	0,414	0,710
2.	Ужгород (Закарпаття)	0,134	1,439	1,015
3.	Вінниця (Східне Поділля)	0,447	0,722	0,174
4.	Рівне (Волинь)	0,152	0,514	0,623
5.	Ратнів (Волинь)	0,149	1,200	0,754
6.	Луцьк (збірна група, Волинь)	0,066	0,991	0,621
7.	Арсенал (Київ, Середня Наддніпрянина)	-0,264	0,233	0,028
8.	Жовино (Желі, Середня Наддніпрянина)	0,329	0,863	0,208
9.	Батурин (Чернігово-Сверщина)	0,431	0,836	0,773
10.	Білгород (Слобожанщина)	-0,038	0,583	0,214
11.	Суми (Слобожанщина)	0,703	0,175	0,202
12.	Лютенька (Середня Наддніпрянина)	1,021	-0,239	-0,223
13.	Поділ (Київ, Середня Наддніпрянина)	0,438	0,258	0,605
14.	Меджибож (Межибож) (Західне Поділля)	0,403	0,757	0,665
15.	Михайлівський монастир (Київ, Середня Наддніпрянина)	1,041	0,661	0,269
16.	Чигирин (Середня Наддніпрянина)	0,880	0,524	-0,178
17.	Вишгород (Середня Наддніпрянина)	0,166	0,451	0,112
18.	Стайки (Середня Наддніпрянина)	0,151	-1,035	-0,527
19.	Білоруси (д. Лукмоль)	0,173	-0,112	-0,848
20.	Білоруси (д. Прусси)	0,035	0,110	-0,924
21.	Білоруси (Полісся, Чернігово-Сверщина)	-0,078	0,797	-0,723
22.	Латиши-1 (Дурбе (Durbe))	-0,093	-0,527	0,621
23.	Латиши-2 (західні)	0,776	-0,736	0,077
24.	Латиши-3 (східні латиши з Лудзи (Ludza))	0,278	-0,420	-0,117
25.	Орманькаліне	-0,582	-0,848	-0,292
26.	Литовиш (Kaunas)	-1,133	0,474	0,421
27.	Курська губ. (Слобожанщина)	0,806	-0,088	-0,637
28.	Одеса (Причорномор'я)	0,744	-0,069	0,581
29.	Орловська губ.	0,518	-0,343	0,051
30.	Ярославль	1,057	-0,211	-0,275
31.	Стара Ладога-1 РФ	0,550	0,098	-0,508
32.	Стара Ладога-2 РФ	1,128	-0,515	-0,823
33.	Себеж РФ	0,418	0,332	-0,610
34.	Варатік (Vāratīk) Молдова	1,063	0,367	-0,792
35.	Тервете (Tervete)	0,848	-1,002	1,152
36.	Леймани (Leimani)	0,611	-1,251	1,141
37.	Пургайлі	1,175	-0,548	0,720
38.	Мартинсала	0,194	-0,986	0,796
39.	Кабіна (Kabina küla)	0,018	-0,735	0,016
40.	Отеля (Oterpää)	-0,501	-1,114	-0,427
41.	Варбола (Warbole)	-0,210	-1,108	0,338
42.	Ярве (Kohtla-Järve)	0,587	-0,693	-0,653
43.	Козіно	-0,117	0,295	-0,892
44.	Псков	0,166	-0,485	-0,514
45.	Новгород-1	-0,011	-0,344	-0,557
46.	Новгород-2	-0,578	-0,140	-0,513
47.	Кенігсберг (Königsberg)	-1,392	-0,495	-0,401
48.	Целендорф (Zellerndorf)	-0,444	0,166	-0,889
49.	Пфейфер (Pfeifer)	-0,253	-0,629	-0,552
50.	Вюртемберг (Wurtemberg)	-0,768	-0,266	-0,581
51.	Тюбінген (Tubingen)	-0,388	-0,409	-0,959
52.	Естонці (eestlased)	0,466	-1,264	0,414
53.	Фіни (suomalaiset)	0,337	-0,493	0,144
54.	Дмитрив (Дмитров)	0,476	-1,115	-0,265

55.	Старий Орхей (Молдова)	0,841	0,057	-0,658
56.	Сланцевський р-н.	0,738	-0,252	0,513
57.	Каламіта (Крим)	0,572	0,677	-0,126
58.	Арду	0,590	-1,273	0,045
59.	Порци (Порицы) РФ	1,505	-0,544	0,189
60.	Колобжег (Kolobrzeg)	-2,986	0,027	0,548
61.	Познань (Poznań)	-0,682	1,181	0,120
62.	Варшава (Warszawa)	-0,525	0,359	-0,600
63.	Якшице (Jaksice)	-1,051	0,565	-1,626
64.	Слободжево (Slaboszewo)	-1,098	0,888	-0,370
65.	Лешно (Leszno)	-1,705	-0,130	0,440
66.	Костел св. Марії Магдалени у Вроцлаві (Kościół Sw. Magdaleny)	-0,172	1,683	1,054
67.	Краків (Kraków)	0,783	0,776	0,180
68.	Люблін-I (Lublin)	-0,534	0,874	-0,407
69.	Люблін-II (Lublin)	-0,924	0,680	0,423
70.	костел Св. Миколая Чирчи (Biserica Sfântul Nicolae-Sturchi), Румунія-I	-1,746	-0,318	0,909
71.	С. Челядзь-Велика (Czeladź Wielka)	-0,316	-0,841	1,016
72.	Віслица (Wislica)	0,528	0,848	-0,402
73.	Гора Чадзьська (Góra Che mska near Koszalin, Pomerania)	-2,998	-1,290	0,726
74.	М. Чаплинек (Czaplinek)	-1,410	-0,068	-0,014
75.	Inowrocław	-1,901	-0,242	0,401
76.	Pavlov	-0,640	0,613	-0,657
77.	Мадара (Болгарія)	0,263	-0,478	0,655

За I KB (29,2% загальної дисперсії) чоловіча серія з Підборців (Рис. 1) отримує помірні додатні значення вектора (0,620). За цим KB простежується її близькість до двох балтських груп: Леймані (0,611) та Арду (*Ardu*) (0,590). На розподіл серій за першим KB найбільше вплинули такі ознаки (Табл. 3): висотний діаметр мозкового відділу черепа (0,534), виличний діаметр (0,259), ширина носа (0,188) та орбіти (0,853).

За II KB (18,2% загальної дисперсії) досліджувана група також отримує помірні додатні значення вектора (0,414). Спостерігається її подібність до Вишгорода (0,451) та вибірки з Каунаса (0,474). Основні роз'єднувальні ознаки за даним канонічним вектором такі: довжина (-0,698) й ширина мозкового відділу черепа (0,718) та верхня висота обличчя (-0,459).

У просторі ж I–II KB певною мірою вдалося встановити її подібність до московської групи Себез, київської — з Подолу та слобожанської міської вибірки Суми.

Табл. 3. Елементи перших трьох канонічних векторів для 77 чоловічих груп.

Ознаки	♂ (чоловіки)		
	KB I	KB II	KB III
1. Поздовжній діаметр	-0,204	-0,698	0,445
8. Поперечний діаметр	0,215	0,718	-0,185
17. Висотний діаметр (b-br)	0,534	-0,104	-0,181
9. Найменша ширина лоба	-0,099	0,141	0,307
45. Виличний діаметр	0,259	0,257	0,150
48. Верхня висота обличчя	0,378	-0,459	-0,148
55. Висота носа	-0,149	0,046	0,492
54. Ширина носа	0,188	0,034	0,177
51. Ширина орбіти	0,853	-0,134	0,462
52. Висота орбіти	-0,206	0,089	0,607
Внесок у загальну дисперсію (%)	29,238	18,271	13,813

За III KB (13,8% загальної дисперсії) простежується подібність вибірки з с. Підборці, що отримала помірні додатні значення (0,710), до чоловічих черепів з Пургайлі (0,720), польської вибірки Гура в Померанії (*Góra Chełmska near Koszalin*) XIII–XV ст. (0,726) та Ратніва (0,754), що на Волині. Групи переважно роз'єднуються за найменшою шириною лоба (0,307), висотою носа (0,492) та орбіти (0,607).

У просторі I–III (Рис. 2) та II–III KB (Рис. 3) простежено її подібність до міських черепів із київського Подолу, Меджибожа, Рівного та Одеси.

Отже, висунута раніше гіпотеза (Долженко, Ю. В., Пшеничний, Ю. Л. & Бардецький, А. Б. 2021, с. 60) про те, що на кладовищі в ур. Острів Дубовець могли бути поховані поодинокі представники західної гілки слов'ян, а також балтійських народів, не підтвердилася.

За кластерним багатовимірним аналізом (Дерябин, В. Е. 2008, с. 230–276), де також залучались описані ознаки й краніологічні групи, вже на третьому кроці кластеризації з 81 простежується схожість досліджуваної групи на міську серію з Вінниці (дистанція 0,261 із 10,991).

Слід визнати, що порівняння краніологічного матеріалу виконані за короткою програмою, не повною, і в перспективі всі краніологічні серії з Західної, Північної, Центральної та Південної Європи потребують доопрацювання. Приховування від дослідників даних про кути горизонтального профілювання обличчя, висоту перенісся та випинання носа щодо рівня профілю обличчя є неприпустимим.

Висновки

За даними морфології чоловічу серію з Підборців можна охарактеризувати як європеїдну, але у зв'язку з брахікранним мозковим відділом черепа слід відзначити певний незначний вплив монголоїдних елементів у XIV ст. Також у зв'язку з великим висотним діаметром черепа можна припустити і балтський етнічний вплив. Описані антропологічні компоненти можна буде виділити після комплексного дослідження етногенезу українців загалом від XII до XX ст.

Застосувавши порівняння квадратичних відхилень 58 основних ознак та індексів черепів з Підборців зі стандартними, можна припустити, що досліджувана вибірка неоднорідна за складом.

За даними краніометрії, при зіставленні 76 досліджуваних груп XII–XIX ст. методом багатовимірного канонічного та кластерного аналізу простежується зв'язок чоловічої сільської вибірки з Підборців і міських черепів Волині (Рівне), Одеси, а також Вінниці, Середньої Наддніпрянщини (Київський Поділ). Отже, виявлено південно-східний напрямок зв'язків.

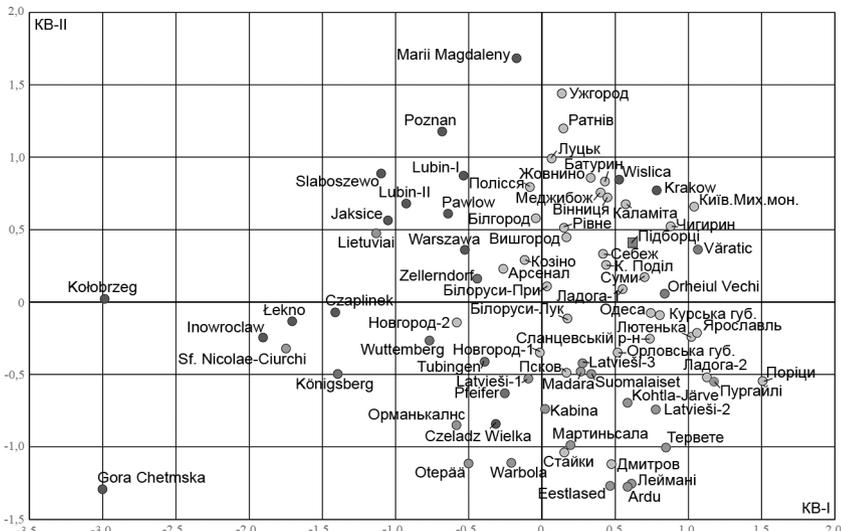

Рис. 1. Чоловіча серія з с. Підборці у просторі I та II KB порівняно з 77 синхронними групами Західної, Південної, Центральної та Східної Європи за короткою краніометричною програмою.

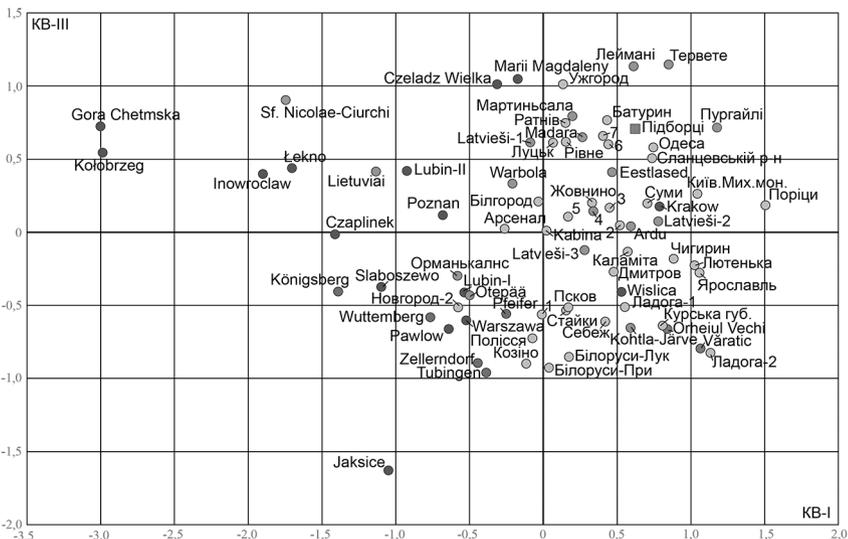

Рис. 2. Чоловіча серія з с. Підборці в просторі I та III KB порівняно з 77 синхронними групами Західної, Південної, Центральної та Східної Європи за короткою краніометричною програмою. 1 — Новгород-1; 2 — Орловська губ.; 3 — Вінниця; 4 — Suomalaiset; 5 — Вишгород; 6 — Київський Поділ; 7 — Меджибож.

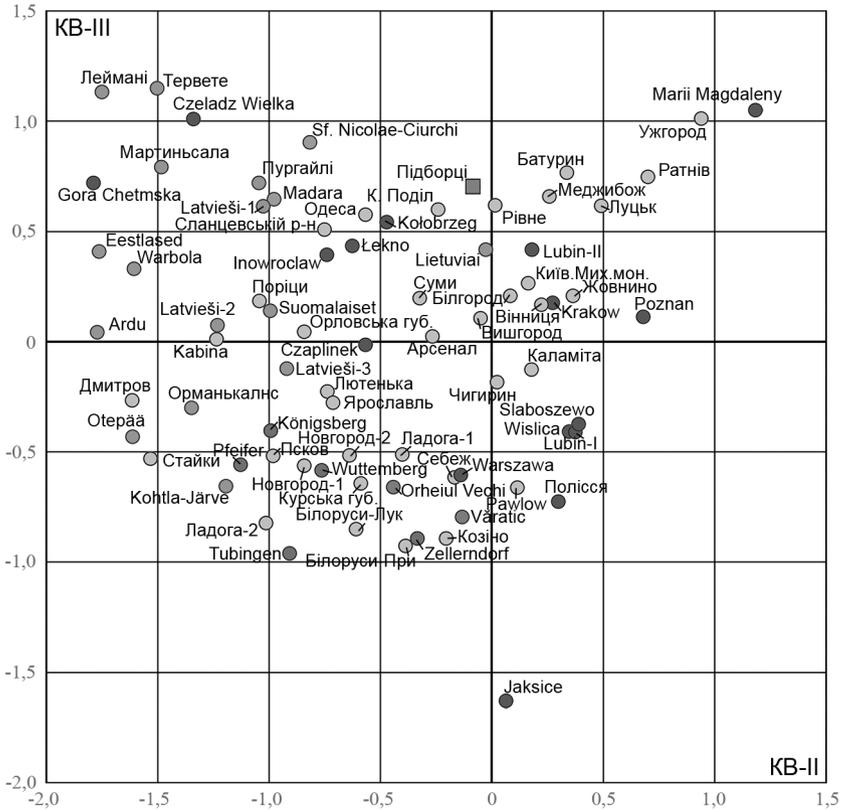

Рис. 3. Чоловіча серія з с. Підборці у просторі II та III КВ порівняно з 77 синхронними групами Західної, Південної, Центральної та Східної Європи за короткою краніометричною програмою.

Алексеев, В. П. 2008. Происхождение народов Восточной Европы. Избранное. Т. 4. Москва. 343 с.

Алексеев, В. П. & Дебец, Г. Ф. 1964. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва. 128 с.

Безбородых, В. И. & Долженко, Ю. В. 2014. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVII–XIX вв. Физическая антропология: методики, базы данных, научные результаты. «Антропологический форум — Online». Санкт-Петербург. С. 104–120.

Березина, Н. Я. 2010. Антропологические особенности населения Кенигсберга XVIII–XIX вв. *Человек и древности. Памяти Александра Александровича Формозова (1928–2009)*. Москва. С. 867–875.

Великанова, М. С. 1975. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. Москва. 284 с.

Виноградська, Л. І., Потехіна, І. Д. & Долженко, Ю. В. 2020. Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII–XVI ст.) й антропологічними (XVIII–XIX ст.) матеріалами. *Сторінки історії*. Вип. 51. С. 24–52. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220174>

Гончарова, Н. Н. 2011. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. *Вестник антропологии*. Вип. 19. С. 202–216.

Денисова, Р. Я. 1977. Этногенез латышей: (по данным краниологии). Рига. 359 с.

Дерябин, В. Е. 2008. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. Москва. 332 с.

Долженко, Ю. В. 2010. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. *Лаврський Альманах*. Вип. 25. С. 11–17.

Долженко, Ю. В. 2011. Неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. *Болховітинівський щорічник*. С. 118–134.

Долженко, Ю. В. 2012а. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютенька. *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка)*. Луганськ. С. 487–507.

Долженко, Ю. В. 2012б. Неметрические признаки на человеческих черепах из могильника времен казачества — Стайки. *Вестник Антропологии*. Вип. 19. С. 169–181.

Долженко, Ю. В. 2016. Краниология населения Київського Подолу 16–18 ст. (могильник по вул. Юрківська, 3). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: історія. Вип. 2. Ч. 3. С. 3–17.

Долженко, Ю. В. 2020. Чоловіча вибірка поховань XVI–XIX ст. території Волині (за даними краниології). *Літопис Волині*. № 22. С. 7–18. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.01>

Долженко, Ю. В. & Златогорський, О. 2016. Антропологічні матеріали XIV–XV ст. з розкопок у с. Ратнів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Вип. 1. Ч. 4. С. 11–22.

Долженко, Ю. В. & Мазурик, Ю. 2015. Краниология населения Луцька XVII–XX ст. *Український історичний збірник*. Вип. 18. С. 368–386.

Долженко, Ю. В. & Мойжес, В. В. 2019. Антропологічний аналіз поховань в середньовічній церкві Ужгородського замку (виявлених 2018 року). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2 (41). С. 192–205.

Долженко, Ю. В. & Мойжес, В. В. 2020. Дані антропологічного аналізу поховань XV–XVII ст. в церкві Ужгородського Замку. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «IV Таврійські історичні наукові читання»*. Тези. С. 71–77.

Долженко, Ю. В. & Потехіна, І. Д. 2018. Аналіз краниологічної серії з поховань XVIII–XIX ст. у Вінниці. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* С. 305–310.

Долженко, Ю. В. & Потехіна, І. Д. 2019. Антропологічні матеріали з розкопок у старому місті, Вінниця. *Археологічні дослідження в Україні 2017*. С. 384–387.

Долженко, Ю. В. & Прищепа, Б. А. 2015. Краниология похованих у Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст. *Археологічні студії Межибіж*. Вип. 4. С. 7–16.

Долженко, Ю. В. & Прядко, О. О. 2014. Історико-антропологічний нарис поховань XVII–XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 44. С. 43–50.

Долженко, Ю. В., Пшеничний, Ю. Л. & Бардецький, А. Б. 2020. Чоловіча вибірка поховань XVIII–XIX ст. з урочища Острів Дубовець поблизу Дубна. *Історія, культура*

ра, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи. Матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ. 22 травня 2020 р. Тези. С. 6–9.

Долженко, Ю. В., Пшеничний, Ю. Л. & Бардецький, А. Б. 2021. Кладовище Свято-Вознесенського монастиря на острові Дубовець поблизу Дубна (за результатами архео-антропологічних досліджень 2019 р.). *Дубенський науковий вісник*. Дубно: Харват. С. 43–66.

Евтеев, А. А. 2011. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская область): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа. *Археология Подмосковья*: Материалы научного семинара. Т. 7. С. 433–440.

Евтеев, А. А. & Олейников, О. М. 2015. Археологические и палеоантропологические исследования на Даныславле улице в Великом Новгороде. *Российская археология*. № 1. С. 176–192.

Евтеев, А. А., Староверов, Н. Е., Волков, В. А., Выскубов, С. П. & Потрахов, Н. Н. 2020. Материалы к краниологии германоязычного населения Среднего Поволжья, юго-западной Германии и восточной Австрии. *Вестник Московского университета*. Серия 23: Антропология. № 3. С. 90–104. DOI: 10.32521/2074-8132.2020.3.090-104

Зариня, Г. В. 1990. Антропологический состав населения Аугшесме XVI–XIX вв. *Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы*. Рига. С. 109–123.

Івакін, Г. Ю. & Балакін, С. А. 2007. Поховання в склепах та на цегляних виступках Вознесенського некрополя XVII–XVIII ст. *Лаврський Альманах*. Вип. 19. С. 17–26.

Івакін, Г. Ю. & Балакін, С. А. 2008. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005–2007 років. *Лаврський альманах*. Вип. 21. С. 9–23.

Козинцев, А. Г. 1988. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека. Ленинград. 165 с.

Марк, К. Ю. 1956. Палеоантропология Эстонской ССР. *Балтийский этнографический сборник трудов Института этнографии АН СССР*. Т. 32. С. 170–227.

Моисеев, В. Г. & Ширококов, И. Г., Крийска, А. & Хартанович, В. И. 2012. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г.* С. 71–79.

Моисеев, В. Г., Григорьева, Н. В., Ширококов, И. Г. & Хартанович, В. И. 2016. Краниологические материалы из раскопок у церкви Святого Георгия в Старой Ладоге. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 г.* Санкт-Петербург. С. 390–399.

Мовсесян, А. А. 2005. Фенетический анализ в палеоантропологии. Москва. 272 с.

Мовсесян, А. А., Мамонова, Н. Н. & Рычков, Ю. Г. 1975. Программа и методика исследования аномалий черепа. *Вопросы Антропологии*. Вип. 51. С. 127–150.

Никитюк, Б. А. 1960. Определение возраста человека по скелету и зубам. *Вопросы антропологии*. Вип. 3. С. 118–129.

Пашкова, В. И. 1963. Очерки судебно-медицинской остеологии: Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. Москва: МЕДГИЗ. 156 с.

Пероговский, В. 1880. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волинской губернии, основанные князьями Острожскими. *Волинские епархиальные ведомости*. № 34. С. 1537–1554. [In Russian].

Попов, Р. 1936. Материалы от раскопките през 1934–1935 г. Мадара. Т. 2. С. 31–97.

Потехіна, І. Д. 2016. До антропології козацької доби: могильник Стайки. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 25. С. 166–171.

Рудич, Т. О. 2010. Антропологічні матеріали з розкопок Меджибожа. Додаток 2. *Толкачова Ю. І. Меджибізька фортеця*. Київ. С. 122–130.

Рудич, Т. О. 2014. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології. Київ. 298 с.

Саливон, И. И. 2015. Сельское население Белоруси XVIII–XIX вв. Краниология и остеометрия. Глава 6. *Палеоантропология Беларуси*. С. 189–266.

Санкина, С. Л. 2000. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. Санкт-Петербург. 105 с.

Соколова, К. Ф. 1963. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. XIII. Стародавні пам'ятки Інкерманської долини. Київ. С. 124–159.

Тараненко, С., Вікторова, П., Кода, В. & Долженко, Ю. В. 2014. Нові дані щодо могильнику приходської Введенської церкви Києва. *Krolowe i biskupi, rycerze i chłopi — identyfikacja zmarłych*. Poznan. С. 249–254.

Широбоков, И. Г. & Верховцев, Д. В. 2016. Данные краниологии к вопросу о происхождении Ижоры. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ. РАН в 2015 г.* С. 408–421.

Broca, P. 1868. Comparaison des index céphaliques sur le vivant et sur le squelette. *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris*. Paris. S. II. T. 3.

Bruzek, J. 1995. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquée au tibia. *Antropologia Portuguesa*. № 13. P. 93–106.

Bruzek, J. 2002. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*. № 117 (2). P. 157–168.

Bruzek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P. & Cunha, E. 2017. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human Os Coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*. № 164 (2). P. 440–449.

Buikstra, J. E. & Ubelaker, D. H. 1994. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey*.

Buxton, L. H. D. & Morant, G. D. 1933. Essential Craniological Technique. *Journal Royal Anthropological Institute*. V. 63. P. 19–47.

Dolzhenko, Yu. 2014. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 Centuries. *Ніжинська старовина*. № 6. Вип. 18 (21). С. 40–56.

Dolzhenko, Yu. 2014a. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial. *Modern Science — Moderni věda*. № 4. S. 119–132.

Henneberg, M., Wrzesińska, A. & Brodnicka, J. 1984. Materiały szkieletowe z cmentarza (XIII–XVIII w.) przy kościele św. Leonarda Lubiniu, gmina Krzywiń. Opracowanie wstępne. *Przegląd Antropologiczny*. № 50. S. 365–379.

Hupało, W. 1998. Wstępne badania w obrębie klasztoru Podboreckiego na Wołyniu. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*. T. XIX. Rzeszów. S. 223–249.

Kozintsev, A. 1992. Ethnic Epigenetic: a New Approach. *Ethnische Epigenetik. Homo*. Vol. 43/3. P. 213–244.

Krupiński, T. 1983. Szczątki kostne z kościoła św. Idziego (XIV–XV w.), cmentarza przy ulicy Szewskiej (XIV–XV w.) i przykościelne św. Krzysztofa (XV–XVI w.) we Wrocławiu. *Materiały i Prace Antropologiczne*. Wrocław: Zakład Antropologii Polskiej Akademii Nauk. T. 104. S. 21–33.

Kwiatkowska, B. & Nowakowski, D. 2011. Charakterystyka antropologiczna szczatkow kostnych z cmentarza przy kosciele sw. Marii Magdaleny we Wroclawiu (XVI–XVIII w.). *Biologia i hodowla zwierzat*. LX III. S. 25–43.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kraniologie, Osteologie. Jena. 1062 S.

Nowak, O., Miłosz, E. & Piontek, J. 2013. Anthropological Characteristics of Skeletal Material from the Cemetery of St. Nicholas' Church in Elbląg (13th Century). Poznań: Wydawnictwo Instytutu Antropologii. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. 99 p.

Piontek, J., Iwanek, B. & Czapla, Z. 2004. The Crania from Modern Cemeteries in Jaksice (Kujawsko-Pomorskie Province, Poland) and Craniometric Relationships among Medieval and Modern Central European Populations. *Studies in Historical Anthropology*. Vol. 4. P. 123–135.

Simalcsik, A., Groza, V.-M., Simalcsik, R.-D. & Miu, G. Sf. 2012. «Nicolae-Ciurchi», The Medieval Necropolis (16th — 18th Centuries) of «Sfântul Nicolae-Ciurchi» Church from Iași City (Romania): Anthropologic Data. *Analele Științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași*. S. Biologie animală. T. LVIII. P. 183–194.

Strzałko, J. 1966. Propozycje budowy dawnej ludności Kołobrzegu na podstawie szczątków kostnych z cmentarzyska przy kolegiacie kołobrzeskiej (XIV–XVIII w.), Przegląd Antropologiczny. T. 32, Poznań. S. 177–191.

Ubelaker, D. 1984. *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. Washington. Wokroj. 1972.

Wokroj, F. 1972. Antropologiczna analiza szczątków kostnych z sredniowiecznego cmentarzyska «Góra Chelmska». *Materialy zachodniopomorskie*. T. 18. S. 273–303.

Alekseev, V. P. 2008. Proiskhozhdenie narodov Vostochnoi Evropy. Izbrannoe. T. 4 [The Origin of the Peoples of Eastern Europe. Selected Works. Vol. 4]. Moskva. 343 s. [In Russian].

Alekseev, V. P. & Debets, G. F. 1964. Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy [Cranimetry. Methods of Anthropological Research]. Moskva. 128 s. [In Russian].

Bezborodykh, V. I. & Dolzhenko, Yu. V. 2014. Paleoantropologiya gorodskikh zhitelei Belgoroda XVII–XIX vv. [Paleoanthropology of Urban Residents of Belgorod in the 17th — 19th Centuries]. *Fizicheskaya antropologiya: metodiki, bazy dannykh, nauchnye rezultaty. «Antropologicheskii forum — Online»*. Sankt-Peterburg. S. 104–120. [In Russian].

Berezina, N. Ya. 2010. Antropologicheskie osobennosti naseleniya Kenigsberga XVIII–XIX vv. [Anthropological Characteristics of the Population of Königsberg in the 18–19th Centuries]. *Chelovek i drevnosti. Pamyati Aleksandra Aleksandrovicha Formozova (1928–2009)*. Moskva. S. 867–875. [In Russian].

Velikanova, M. S. 1975. Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia [Paleoanthropology of the Prut-Dnister Interfluve]. Moskva. 284 s. [In Russian].

Vynohrodska, L. I., Potekhina, I. D. & Dolzhenko, Yu. V. 2020. Formuvannia sotsialno-prostorovoi y antropolohichnoi struktury davnoi Vinnytsi za arkhelohichnymy (XIII–XVI st.) y antropolohichnymy (XVIII–XIX st.) materialamy [Formation of the Socio-Spatial and Anthropological Structure of Vinnytsia According to Archaeological (the 13–16th Cent.) and Anthropological (the 18–19th Cent.) Materials]. *Storinky istorii*. Vyp. 51. S. 24–52. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220174>. [In Ukrainian].

Goncharova, N. N. 2011. Formirovanie antropologicheskogo raznoobraziya srednevekovykh gorodov: Yaroslavl, Dmitrov, Kolomna [Formation of Anthropological Diversity in Medieval Cities: Yaroslavl, Dmitrov, Kolomna]. *Vestnik antropologii*. Vyp. 19. S. 202–216. [In Russian].

Denisova, R. Ya. 1977. Etnogenez latyshei: (po dannym kraniologii) [Ethnogenesis of Latvians: (Based on Craniological Data)]. Riga. 359 s. [In Russian].

Deryabin, V. E. 2008. Kurs lektsii po mnogomernoi biometrii dlya antropologov [Course of Lectures on Multidimensional Biometrics for Anthropologists]. Moskva. 332 s. [In Russian].

Dolzhenko, Yu. V. 2010. Do pytannia pro nemetrychni oznaky na liudskykh cherepakh iz Kyivskoho Arsenalu XVII–XVIII st. [On the Question of Non-Metric Traits on Human Skulls from the Kyiv Arsenal of the 17th — 18th Centuries]. *Lavrskiy Almanakh*. Vyp. 25. S. 11–17. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. 2011. Nemetrychni oznaky na cherepakh pokhovanykh iz Kyivskoho Arsenalu XVII–XVIII st. [Non-Metric Traits on the Skulls of the Buried from the Kyiv Arsenal of the 17th — 18th Centuries]. *Bolkhovitivnovskiy shchorichnyk*. S. 118–134. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. 2012a. Antropolohichni materialy mohylnyka kozatskoho chasu Liutenka [Anthropological Materials from the Cossack Period Cemetery of Liutenka]. *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkhеolohii skhidnoi Ukrainy (pam'iati S. N. Bratchenka)*. Luhansk. S. 487–507. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. 2012b. Nemetrycheskie priznaki na chelovecheskikh cherepakh iz mogilnika vremen kazachestva — Staiki [Non-Metric Traits on Human Skulls from the Cossack Period Cemetery — Staiky]. *Vestnik Antropologii*. Vyp. 19. S. 169–181. [In Russian].

Dolzhenko, Yu. V. 2016. Kraniolohiia naselennia Kyivskoho Podolu 16–18 st. (mohylnyk po vul. Yurkivska, 3) [Craniology of Kyiv Podil Inhabitants, Buried on the Cemetery on Iurkivska, 3 in 16th — 18th]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Serii: istoriia. Vyp. 2. Ch. 3. S. 3–17. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. 2020. Cholovicha vybirka pokhovan XVI–XIX st. terytorii Volyni (za danymy kraniolohii) [Male Sample of Burials of the 16th — 19th Century from Volyn (According to Craniology)]. *Litopys Volyni*. № 22. S. 7–18. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.01>. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. & Zlatohorskyi, O. 2016. Antropolohichni materialy XIV–XV st. z rozkopok u s. Ratniv [XIV–XV Centuries' Anthropological Materials from Excavation in the Village of Ratniv]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Serii: Istoriia. Vyp. 1. Ch. 4. S. 11–22. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. & Mazuryk, Yu. 2015. Kraniolohiia naselennia Lutska XVII–XX st. [Craniology of Lutsk' Population of XVII–XX Centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. Vyp. 18. S. 368–386. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. & Moizhes, V. V. 2019. Antropolohichni analiz pokhovan v seredniiovichnii tserkvi Uzhhorodskoho zamku (vyiavlenykh 2018 roku) [Anthropological Analysis of the Burials from the Medieval Church in the Castle of Uzhhorod (found in 2018)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Serii: Istoriia. Vyp. 2 (41). S. 192–205. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. & Moizhes, V. V. 2020. Dani antropolohichnoho analizu pokhovan XV–XVII st. v tserkvi Uzhhorodskoho Zamku [Data from Anthropological Analysis of Burials from the 15th — 17th Centuries in the Church of Uzhhorod Castle]. *Materialy mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii «IV Tavriiskii istorychni naukovi chytannia»*. Tezy. S. 71–77. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. & Potiekhina, I. D. 2018. Analiz kraniolohichnoi serii z pokhovan XVIII–XIX st. u Vinnytsi [Analysis of a Craniological Series from Burials of the 18th — 19th Centuries in Vinnytsia]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.* S. 305–310. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. & Potiekhina, I. D. 2019. Antropolohichni materialy z rozkopok u staromu misti, Vinnytsia [Anthropological Materials from Excavations in the Old City, Vinnytsia]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017*. S. 384–387. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. & Pryshchepa, B. A. 2015. Kraniolohiia pokhovanykh u Rymokatolytskomu kosteli sv. Antonii mista Rivnoho XVI–XVII st. [Craniology of Those Buried in the Roman Catholic Church of St. Anthony in the City of Rivne in the 16th — 17th Centuries]. *Arkeolohichni studii Mezhybzh. Vyp. 4. S. 7–16. [In Ukrainian].*

Dolzhenko, Yu. V. & Priadko, O. O. 2014. Istoryko-antropolohichni narys pokhovan XVII–XVIII st. z s. Zhovnyno na Cherkashchyni [Historical-Anthropological Essay on Burials from the 17th — 18th Centuries from the Village of Zhovnyno in the Cherkasy Region]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy. Vyp. 44. S. 43–50. [In Ukrainian].*

Dolzhenko, Yu. V., Pshenychnyi, Yu. L. & Bardetskyi, A. B. 2020. Cholovicha vybirka pokhovan XVIII–XIX st. z urochyscha Ostriv Dubovets poblyzu Dubna [Male Sample of Burials from the 18th — 19th Centuries from the Ostriv Dubovets Area Near Dubno]. *Istoriia, kultura, pamiat u naukovomu vymiri: stan, perspektyvy. Materialy I vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii. Kyiv. 22 travnia 2020 r. Tezy. S. 6–9. [In Ukrainian].*

Dolzhenko, Yu. V., Pshenychnyi, Yu. L. & Bardetskyi, A. B. 2021. Kladovyshe Sviatovoznesenskoho monastyria na ostrovi Dubovets poblyzu Dubna (za rezultatamy arkeoantropolohichnykh doslidzhen 2019 r.) [Cemetery of the Holy Ascension Monastery on Dubovets Island Near Dubno (Based on the Results of Archaeo-Anthropological Research in 2019)]. *Dubenskyi naukovyi visnyk. Dubno. Kharvat. S. 43–66. [In Ukrainian].*

Evteev, A. A. 2011. Kraniologicheskaya seriya XVIII veka iz nekropolia sela Kozino (Moskovskaya oblast): vnutrigrupovaya izmenchivost i predvaritelnye rezultaty mezhruppovogo analiza [Craniological Series from the 18th Century from the Necropolis of the Village of Kozino (Moscow Region): Intragroup Variability and Preliminary Results of Intergroup Analysis]. *Arkheologiya Podmoskovya: Materialy nauchnogo seminar. T. 7. S. 433–440. [In Russian].*

Evteev, A. A. & Oleinikov, O. M. 2015. Arkheologicheskie i paleoantropolohicheskie issledovaniya na Danslavle ulitse v Velikom Novgorode [Archaeological and Paleoanthropological Research on Danslavl Street in Veliky Novgorod]. *Rossiiskaya arkeologiya. № 1. S. 176–192. [In Russian].*

Evteev, A. A., Staroverov, N. E., Volkov, V. A., Vyskubov, S. P. & Potrakhov, N. N. 2020. Materialy k kraniologii germanoyazychnogo naseleniya Srednego Povolzhya, yugo-zapadnoi Germanii i vostochnoi Avstrii [Materials on the Craniology of the German-Speaking Population of the Middle Volga Region, Southwestern Germany and Eastern Austria]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23: Antropologiya. № 3. S. 90–104. DOI: 10.32521/2074-8132.2020.3.090-104. [In Russian].*

Zarinya, G. V. 1990. Antropologicheskii sostav naseleniya Augshezme XVI–XIX vv. [Anthropological Composition of the Population of Augšzeme in the 16th — 19th Centuries]. *Baly, slavyane, pribaltiiskye finny: Etnogeneticheskie protsessy. Riga. S. 109–123. [In Russian].*

Ivakin, H. Yu. & Balakin, S. A. 2007. Pokhovannia v sklepkh ta na tshlianykh vyrostkakh Voznesenskoho nekropolia XVII–XVIII st. [Burials in Crypts and on Brick Platforms of the Ascension Necropolis of the 17th — 18th Centuries]. *Lavrskyi Almanakh. Vyp. 19. S. 17–26. [In Ukrainian].*

Ivakin, H. Yu. & Balakin, S. A. 2008. Rozkopky na terytorii Staroho kyivskoho Arsenalu 2005–2007 rokiv [Excavations on the Territory of the Old Kyiv Arsenal in 2005–2007]. *Lavrskyi almanakh. Vyp. 21. S. 9–23. [In Ukrainian].*

Kozintsev, A. G. 1988. Etnicheskaya kraniioskopiya: rasovaya izmenchivost shvov cherepa sovremennogo cheloveka [Ethnic Craniology: Racial Variability of Cranial Sutures in Modern Humans]. Leningrad. 165 s. [In Russian].

Mark, K. Yu. 1956. Paleoantropologiya Estonskoi SSR [Paleoanthropology of the Estonian SSR]. *Baltiiskii etnograficheskii sbornik trudov Instituta etnografii AN SSSR. T. 32. S. 170–227. [In Russian].*

Moiseev, V. G. & Shirobokov, I. G., Kriiska, A. & Khartanovich, V. I. 2012. Kraniologicheskaya kharakteristika srednevekovogo naseleniya Estonii [Craniological Characteristics of the Medieval Population of Estonia]. *Radlovskii sbornik. Nauchnye issledovaniya i muzeinye proekty MAE RAN v 2012 g.* S. 71–79. [In Russian].

Moiseev, V. G., Grigorieva, N. V., Shirobokov, I. G. & Khartanovich, V. I. 2016. Kraniologicheskies materialy iz raspokop u tserkvi Svyatogo Georgiya v Staroi Ladoge [Craniological Materials from Excavations at the Church of St. George in Staraya Ladoga]. *Radlovskii sbornik. Nauchnye issledovaniya i muzeinye proekty MAE RAN v 2015 g. Sankt-Peterburg.* S. 390–399. [In Russian].

Movsesyan, A. A. 2005. Feneticheskii analiz v paleoantropologii [Phenetic Analysis in Paleoanthropology]. Moskva. 272 s. [In Russian].

Movsesyan, A. A., Mamonova, N. N. & Rychkov, Yu. G. 1975. Programma i metodika issledovaniya anomalii cherepa [Program and Methods for Studying Cranial Anomalies]. *Voprosy Antropologii.* Vyp. 51. S. 127–150. [In Russian].

Nikityuk, B. A. 1960. Opredelenie vozrasta cheloveka po skeletu i zubam [Determination of Human Age by Skeleton and Teeth]. *Voprosy antropologii.* Vyp. 3. S. 118–129. [In Russian].

Pashkova, V. I. 1963. Ocherki sudebno-meditsinskoj osteologii: Opredelenie pola, vozrasta i rosta po kostyam skeleta cheloveka [Essays on Forensic Medical Osteology: Determination of Sex, Age and Height from Human Skeletal Bones]. Moskva: MEDGIZ. 156 s. [In Russian].

Perogovskii, V. 1880. Byvshie pravoslavnye monastiry v g. Dubne Volynskoi gubernii, osnovannye knyaziami Ostrozhsкими [Former Orthodox Monasteries in the Town of Dubno, Volyn Province, Founded by the Ostroh Princes]. *Volynskie eparkhialnye vedomosti.* № 34. S. 1537–1554. [In Russian].

Popov, R. 1936. Materiali ot razkopkite prez 1934–1935 g. [Materials from the Excavations in 1934–1935]. *Madara.* T. 2. S. 31–97. [In Bulgarian].

Potiekhina, I. D. 2016. Do antropologii kozatskoi doby: mohylnyk Staiky [On the Anthropology of the Cossack Era: the Staiky Cemetery]. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini.* Vyp. 25. S. 166–171. [In Ukrainian].

Rudych, T. O. 2010. Antropologichni materialy z rozkopok Medzhybozha. Dodatok 2 [Anthropological Materials from the Excavations of Medzhybizh. Appendix 2]. *Tolkachova Yu. I. Medzhybizka forhtsia.* Kyiv. S. 122–130. [In Ukrainian].

Rudych, T. O. 2014. Naselennia Serednoho Podniprov'ia I–II tysiacholittia za materialamy antropologii [Population of the Middle Dnieper Region in the 1st — 2nd Millennium Based on Anthropological Materials]. Kyiv. 298 s. [In Ukrainian].

Salivon, I. I. 2015. Selskoe naselenie Belarusi XVIII–XIX vv. Kraniologiya i osteometriya. Glava 6 [Rural Population of Belarus in the 18th — 19th Centuries. Craniology and Osteometry. Chapter 6]. *Paleoantropologiya Belarusi.* S. 189–266. [In Russian].

Sankina, S. L. 2000. Etnicheskaya istoriya srednevekovogo naseleniya Novgorodskoi zemli po dannym antropologii [Ethnic History of the Medieval Population of the Novgorod Land Based on Anthropological Data]. Sankt-Peterburg. 105 s. [In Russian].

Sokolova, K. F. 1963. Antropologichni materialy mohylnykiv Inkermskoi dolyny [Anthropological Materials from the Cemeteries of the Inkerman Valley]. *Arkheolohichni pam'iatky URSR.* T. XIII. Starodavni pam'iatky Inkermskoi dolyny. Kyiv. S. 124–159. [In Ukrainian].

Taranenko, S., Viktorova, P., Koda, V. & Dolzhenko, Yu. V. 2014. Novi dani shchodo mohylnyku prykhodskoi Vvedenskoj tserkvy Kyieva [New Data on the Cemetery of the Parish Church of the Presentation in Kyiv]. *Krolowe i biskupi, rycerze i chlopi — identyfikacja zmarlych.* Poznan. S. 249–254. [In Ukrainian].

Shirobokov, I. G. & Verkhovtsev, D. V. 2016. Dannyae kranilogii k voprosu o proiskhozhdenii Izhory [Craniological Data on the Question of the Origin of the Izhora]. *Radlovskii sbornik. Nauchnye issledovaniya i muzeinye proekty MAE. RAN v 2015 g.* S. 408–421. [In Russian].

Broca, P. 1868. Comparaison des index céphaliques sur le vivant et sur le squelette [Comparison of Cephalic Indices on the Living and on the Skeleton]. *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris.* Paris. S. II. T. 3. [In French].

Bruzek, J. 1995. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquée au tibia [Sex Diagnosis Using Discriminant Analysis Applied to the Tibia]. *Antropologia Portuguesa.* № 13. P. 93–106. [In French].

Bružek, J. 2002. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology.* № 117 (2). P. 157–168. [In English].

Bruzek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P. & Cunha, E. 2017. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human Os Coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology.* № 164 (2). P. 440–449. [In English].

Buikstra, J. E. & Ubelaker, D. H. 1994. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey.* [In English].

Buxton, L. H. D. & Morant, G. D. 1933. Essential Craniological Technique. *Journal Royal Anthropological Institute.* V. 63. P. 19–47. [In English].

Dolzhenko, Yu. 2014. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 Centuries. *Nizhynska starovyna.* № 6. Vyp. 18 (21). S. 40–56. [In English].

Dolzhenko, Yu. 2014a. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial. *Modern Science — Moderni věda.* № 4. S. 119–132. [In English].

Henneberg, M., Wrzesińska, A. & Brodnicka, J. 1984. Materiały szkieletowe z cmentarza (XIII–XVIII w.) przy kościele św. Leonarda Lubiniu, gmina Krzywiń. Opracowanie wstępne [Skeletal Materials from the Cemetery (13th — 18th Centuries) at St Leonard's Church in Lubiń, Krzywiń municipality]. *Przegląd Antropologiczny.* № 50. S. 365–379. [In Polish].

Hupało, W. 1998. Wstępne badania w obrębie klasztoru Podboreckiego na Wołyniu [Preliminary Research in the Area of the Podborets Monastery in Volhynia]. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego.* T. XIX. Rzeszów. S. 223–249. [In Polish].

Kozintsev, A. 1992. Ethnic Epigenetic: a New Approach. *Ethnische Epigenetik. Homo.* Vol. 43/3. P. 213–244. [In English].

Krupiński, T. 1983. Szczątki kostne z kościoła św. Idziego (XIV–XV w.), cmentarza przy ulicy Szewskiej (XIV–XV w.) i przykościelne św. Krzysztofa (XV–XVI w.) we Wrocławiu [Bone Remains from the Church of St. Giles (14th — 15th Centuries), the Cemetery on Szewska Street (14th — 15th Centuries) and the Church of St. Christopher (15th — 16th Centuries) in Wrocław]. *Materiały i Prace Antropologiczne.* Wrocław: Zakład Antropologii Polskiej Akademii Nauk. T. 104. S. 21–33. [In Polish].

Kwiatkowska, B. & Nowakowski, D. 2011. Charakterystyka antropologiczna szczątków kostnych z cmentarza przy kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu (XVI–XVIII w.) [Anthropological Characteristics of Bone Remains from the Cemetery at the Church of St. Mary Magdalene in Wrocław (16th — 18th Centuries)]. *Biologia i hodowla zwierząt.* LX III. S. 25–43. [In Polish].

Martin, R. 1928. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende [Textbook of Anthropology. In Systematic Presentation. With Special Consideration of Anthropological Methods for Students, Doctors and Research Travelers]. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kraniologie, Osteologie Jena. 1062 S. [In German].

Nowak, O., Miłosz, E. & Piontek, J. 2013. Anthropological Characteristics of Skeletal Material from the Cemetery of St. Nicholas' Church in Elbląg (13th Century). Poznań: Wydawnictwo Instytutu Antropologii. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. 99 p. [In English].

Piontek, J., Iwanek, B. & Czapla, Z. 2004. The Crania from Modern Cemeteries in Jaksice (Kujawsko-Pomorskie Province, Poland) and Craniometric Relationships among Medieval and Modern Central European Populations. *Studies in Historical Anthropology*. Vol. 4. P. 123–135. [In English].

Simalcsik, A., Groza, V.-M., Simalcsik, R.-D. & Miu, G. Sf. 2012. «Nicolae-Ciurchi», The Medieval Necropolis (16th — 18th Centuries) of «Sfântul Nicolae-Ciurchi» Church from Iași City (Romania): Anthropologic Data. *Analele Științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași*. S. Biologie animală. T. LVIII. P. 183–194. [In English].

Strzałko, J. 1966. Propozycje budowy dawnej ludności Kołobrzegu na podstawie szczątków kostnych z cmentarzyska przy kolegiacie kołobrzesckiej (XIV–XVIII w.) [Proposals Regarding the Physical Build of Kołobrzeg's Former Population Based on Skeletal Remains from the Cemetery by the Kołobrzeg Collegiate Church (14th — 18th Centuries)]. *Przegląd Antropologiczny*. T. 32. Poznań. S. 177–191. [In Polish].

Ubelaker, D. 1984. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Washington. [In English].

Wokroj, F. 1972. Antropologiczna analiza szczątków kostnych z sredniowiecznego cmentarzyska «Góra Chelmska» [Anthropological Analysis of Bone Remains from the Medieval Cemetery «Góra Chelmska»]. *Materiały zachodniopomorskie*. T. 18. S. 273–303. [In Polish].

UDC 94:341.485(=512.145)(477.75)»17/18»

DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.61.2025.347302>

A. Hedo

ORCID: 0000-0003-4151-0747

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

O. Ivaniuk

ORCID: 0000-0001-6750-5423

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

A. В. Гедьо

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

О. Л. Іванюк

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

**VISIONS OF THE CRIMEA IN THE DIARIES
AND TRAVEL NOTES OF TRAVELLERS
AT THE END OF THE 18th — IN THE FIRST HALF
OF THE 19th CENTURY**

*Візії Криму в щоденниках і подорожніх нотатках
мандрівників кінця XVIII — першої половини XIX ст.*

У статті на основі щоденників, листів і подорожніх записок мандрівників аналізується становище Кримського півострова наприкінці XVIII —